

Problémákat felvetni, feladatokat körvonalazni, általános és általánosságokba vesző képet adni az összehasonlító irodalomtörténetről, feladatairól és lehetőségeiről, mindez talán nem is olyan nehéz dolog. A kutatásnak azonban, amíg az összképhez eljut, a részlettanulmányok sorát kell elvégeznie, és szintéziseiben konkrét anyagra kell támaszkodnia, hiszen megállapításai csak így válnak hitelt érdemlő és a továbbiakban valóban hasznosítható eredményekké. Mindössze kísérletet tettünk ezzel a valóban időszerű tudományággal kapcsolatban néhány részletmegfigyelés, egyéni eredmény továbbgondolására, összefüggésének keresésére. Kutatókra és talán nemzedékekre van szükség, amíg a kép minden részletében hitelt érdemlően összeáll, de saját területünkön a lehetőségek adva vannak, s a mi munkánkat nekünk magunknak kell elvégeznünk.

CSEHI GYULA

A harmadik orosz óriás

1911-ben Makszim Gorkij cikket írt a párizsi *La Revue* című folyóiratnak. Rövid vallomást arról, hogy miért csodálja Balzacot. Csodálata Balzac iránt mély és őszinte volt; alapos ismereten: Balzac egész oroszra fordított művének ismételt olvasásán alapult. De cikkének az orosz proletáriró irodalmon kívüli feladatot is szánt. Mint az 1905-ös forradalom nem hivatalos követe diplomáciai missziót teljesített: 1789 és 1871 Franciaországát, a jakobinusok és a kommünárok Franciaországát kellett mozgósítania a bankok és a pénzes harisnyák Franciaországa ellen, amely aranyfrank milliárdokkal támogatta szövetségesét, a forradalmak megtépázta cári Oroszországot. A „rend és nyugalom” helyreállításához a klasszikus eszközök — a börtön, száműzetés, akasztófa és a fekete szék — mellett a cárnak francia kölcsönökre is szüksége volt.

„Shakespeare, Balzac, Tolsztoj — számomra három emlékmű, amelyet az emberiség emelt önmagának” — írja cikkében Gorkij. „Balzac nélkül kevésbé érteném Franciaországot, azt az országot, amely mindig és ma is az emberiség élén haladt és halad, amely hol egyik, hol másik területen mindig az alkotás új formáit, új életformákat dolgozott ki. Szégyent hoznak rá a bankárok — erről már kellett egyszer szólanom, és ez ebben az általam szeretett országban érthetetlen és engem közömbösen hagyó felháborodást váltott ki. Azonban a francia tőzsde kultúraellenes és emberellenes tevékenysége, amely gáncsot vet az orosz népnek a szabadság felé vezető útján — ez a tevékenység, tudom, soha el nem homályosíthatja az olyan nevek, mint Hugo, Balzac nevének tiszta sugárzását, akik Franciaországnak, a nagy tettek és a nagy nevek országának igazi fiai.

Nem mérhetem fel, nem tudom, hogy mit köszönhetek személyesen Balzacnak, de az, hogy általános hatása az orosz irodalomra jelentős volt, kétségtelen. Erről egyszer Tolsztoj is tanúskodott. Megkérdezte tőlem:

— Kitől olvas a legtöbbet?

Mégmondtam.

— Helyes. De olvassa többet a franciákat. Balzacot, akitől valaha mindenki írni tanult, olvassa Stendhált, Flaubert-t, Maupassant-t. Tudnak írni, csodálatosan fejlett a formaérzékük és az a képességük, hogy a tar-

talimat sürítsék. Csak Dickenst és talán Thackeray-t lehet egysorba állítani velük. Ha nem olvastam volna Stendhal Párizsi Certozáját, nem lettem volna képes arra, hogy megírjam a Háború és béke csatajeleneteit."

Igy róttá le Gorkij a hála adóját, Tolsztoj üzenetét is közvetítve a francia irodalom óriásainak.

Elégséges azonban bármelyik XX. századi irodalomtörténetet kézbe venni, bármelyik nagy író vallomásait olvasni, és kitűnik az, hogy a múlt század közepétől kezdve, amely nagyjában a nyugati realizmus fejlődésének csúcspontját jelzi, új folyamatok jelentkeztek. Előbb az európai, majd az Európán kívüli irodalmaknak is nagy, szívesen vallott s vállalt adóssága gyülemlett fel a két orosz óriás: Tolsztoj és Dosztojevszkij iránt.

A XIX. század vége felé Melchior de Vogüé könyve az orosz regényről felhívta Nyugat figyelmét Gogolra, Tolsztojra, Dosztojevszkijre és társaikra, akiket párizsi éveiben Turgenyev is népszerűsített. Ezzel megkezdődött az orosz irodalom, elsősorban az orosz regény diadalútja a földkerekségen. Nemcsak a realizmus és a regény továbbfejlődését, hanem az irodalom új tartalmakkal való telítődését is elősegítette ez a hatás. Az ember, az erkölcs és az élet problémáival való merész és megfélemlíthetetlen szembenézés evangéliumát hirdette az orosz irodalom. Két legnagyobb képviselője, Tolsztoj és Dosztojevszkij, a XX. századi irodalom alakítói közé tartozik. A realista ábrázolás tolsztoji formája, Tolsztoj ígéhirdetésének elfogadásától vagy elvetésétől függetlenül, egyik forrása, mintaképe mindannak, ami a XX. században a realizmus sodrában fejlődik. Dosztojevszkij elkínzott művészete pedig úttörője a másik áramlatnak, amely felfedezi a lélek és az ösztön mélységeit, szakadékait, a jó és rossz harcának kétségbeesett és kétségbeesítő feszültségeit, kockázatait.

Azt, hogy milyen sokat jelent ez a két orosz író a XX. századi világ-irodalomnak, szinte fölösleges bizonygatni.

Gorkij Dosztojevszkij halála után lépett fel az irodalomban. Személyes kapcsolatba került Tolsztojjal, akihez a csodálat és idegenkedés elmentmondó érzései kötötték. Erről megragadóan tanúskodik a Tolsztoj halálakor megjelent kis könyve: találkozásai és beszélgetései krónikája, Tolsztoj írói nagyságának és emberi esendőségének csodálatos tükröződése egy fiatal író lelkében. Gorkijt elszakíthatatlan szálakkal kapcsolta a jasz-naja poljanai remetéhez, a Háború és béke, az Anna Karenina és Fel-támadás szerzőjéhez a tanítványi hála. De idegenkedve, meghökkenve állott a nagy művész misztikus tanításaival, jurcsa kereszténységével szemben. Sehogysem volt képes megnyugodni, napirendre térni a tolsztoji művészet forradalmasító hatásának és az író őskeresztényi ígéhirdetésének mélységei ellentmondásai fölött.

Gorkij lángésznek, de gonosz lángésznek tekintette Dosztojevszkijt. Amikor Nyemirovics Dancsenko színre vitte a moszkvai Művész Színházban A megszállottakat, vállalta egy éles sajtópolémia minden kockázatát. Tiltakozott. Tiltakozott az ellen, hogy az, amit ő „karamazovcsiná“-nak nevezett, a haladó szándékú színpadról is „fertőzött“ az orosz közvéle-ményt. Gorkij szerint ennek a közvéleménynek emberségre, optimizmusra, a változtató cselekvés és nem a misztikus és kétségbeesett orosz „eredetiség“ szellemére volt szüksége.

Feltehetően nem volt igaza, vagy nem volt egészen igaza már akkor sem ebben a kérdésben. De kétségtelenül igaza volt és igaza maradt is

mindmáig abban, hogy a művészetet és az irodalmat az emberhez méltó élet tartalmának, eszközének és az ilyen élet kivívásához nélkülözhetetlen fegyvernek tekintette.

Világhírét a művészi és állampolgári tartás és teljesítmény egységében vívta ki már jóval az Októberi Forradalom előtt. A nagy autodidakta művészek közül ő volt az első, aki nem könnyen, nem vívódások és belső-külső összeütközések nélkül, de biztosan és véglegesen megvalósította az alkotás és a cselekvés egységét.

Mint író előbb a „mélyeket“, Oroszország esesettjeit szólaltatta meg. Első művei, elbeszélései és önéletrajzi írásai, amelyek Az anyához vezettek, a feltörő új osztály „önéletrajzát“ emelték a világirodalomba. Neve szellemi jelképe és címere lett az orosz irodalomnak. Ez a nagy és zseniális íróegyéniesség nem volt individualista, nem volt konformista a forradalomban sem. Mert óvást emelt, amikor úgy vélte, hogy a forradalom nem tartja a lehetőségekhez képest tiszteletben a szellem elidegeníthetetlen jogait. Volt erkölcsei alapja arra, hogy oroszországi és külföldi író társait a szellem parancsolóan kötelező feladataira figyelmeztesse a kultúra és emberség védelmében, ami 1917 októbere óta összeforrt a szocialista forradalom védelmezésével.

Meg tudta teremteni a szocialista és nem szocialista írók, művészek, gondolkodók nagy egységfrontját a két világháború közötti időkben a fenyegetett szocializmus mellett, a fenyegető fasizmus és háború ellen Romain Rolland-nal együtt, aki a nagy polgári humanizmus és a romantika élő hagyatékát testesítette meg, Gorkij a proletár forradalmiság és a realizmus nevében szellemi vezetője lett egy világot átfogó arcvonalnak, amely túlélte a második világháborút, s cselekvő, súlyosan latba eső tényezője ennek a Gorkij átélte világnál ezerszer bonyolultabb mai világnak.

Nem volt külön művészi és külön állampolgári élete. A kettő egy volt nála. Ebben fölülmúlhatatlan példa. Ha ma születésének századik évfordulóján, azt igyekszünk felmérni, mit hagyott reánk, erről sem feledkezhetünk meg. Műve — regényei, elbeszélései, drámái, memoárjai mellett — maga a nemzetközi szocialista irodalom. Ennek az irodalomnak az értékei között kétségbevonhatatlanul az első helyet foglalja el, még akkor is, ha sem a két világháború között, sem ma az ő „modora“, az ő „módszere“ nem bizonyult egyedülének, egyedül üdvözítőnek.

A nagyságnak, amely az igazi nagyságok esetében nem szorul bizonyításra, hanem úgyszólván intuitíve tárulkozik ki, nincsenek mennyiségi kritériumai. Tudjuk, hogy Gorkij egyenrangú társa Tolsztojnak, akit idegenkedve csodált, és Dosztojevszkijnek, akitől csodálattal irtózott. Ez a három orosz óriás egy nagy nép, egy évszázad forradalmi harcainak, három forradalomnak ajándéka — önmagának és a nagyvilágnak. Együtt azzal, akit lehetetlen meg nem nevezni, ha az ember Gorkij nagyságára emlékezik: Csehovval, a halk orosz mesterrel, aki személyesen közvetítette Tolsztoj és Gorkij ismeretségét és barátságát. Négyük közül három már vitathatatlanul az élő és folytatódó irodalomtörténeté. Vajon nem Gorkij sajátos és egyedülálló nagyságának egyik bizonyítéka, talán éppenséggel döntő bizonyítéka az, hogy róla nem lehet és még sokáig lehetetlen marad csak mint irodalomtörténeti nagyságról emlékezni?!